

Dr. sc. Sead Selimović**Dr. sc. Senaid Hadžić**

SOCIJALNE PROMJENE STANOVNIŠTVA TUZLANSKOG KRAJA (1878.-1941.)

Uvodne napomene

Život ljudi na prostoru tuzlanskog kraja¹ započeo je još u razdoblju starijeg kamenog doba (paleolita), ali pisani izvori o tome prostoru potječu tek iz vremena ranog, a naročito iz perioda razvijenog srednjeg vijeka. To je vrijeme nastanka i procvata srednjovjekovne bosanske države na čelu sa dinastijom Kotromanića.

Sa dolaskom Osmanlija nestaje Bosansko kraljevstvo, a u zauzetim oblastima biva uspostavljen novi društveno-ekonomski i politički sistem. Prostor tuzlanskog kraja Osmanlije su definitivno osvojile 1474. godine i od tada se on kontinuirano nalazi u njihovoj vlasti sve do okupacije Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske Monarhije 1878. godine.

Za vrijeme dugogodišnje osmanske vladavine tuzlanski kraj se razvijao kao značajan privredni (trgovačko-zanatlijski), saobraćajni, vojni i kulturni centar. Po svojoj socijalnoj strukturi uklapao se u opći prosjek ostalih dijelova Bosne i Hercegovine. Stanovništvo je osiguravalo izvore prihoda iz poljoprivrede, zanatstva, i trgovine, a jedan dio stanovništva bavio se i eksploatacijom slanih izvora.

Sirovine kojima je obilovao prostor Bosne i Hercegovine ali i tuzlanskog kraja, prije svega različite rude i drvo, zatim jeftina radna snaga i tržište, privlačile su Austro-Ugarsku koja je pokazivala interes za ovaj prostor i prije okupacije. Njene pretenzije postale su stvarnost nakon Berlinskog kongresa 1878. godine. Pored činjenice da je tuzlanski kraj predstavljao jed-

¹ Pod tuzlanskim krajem se u ovom radu podrazumijeva prostor današnje općine Tuzla sa širim okruženjem koje obuhvata područje slijedećih općina: Živinice, Banovići, Lukavac, Srebrenik i Kalesija. To je prostor na kome je, prema popisu stanovništva iz 1991. godine na površini od 1.657 km² živjelo 352.415 stanovnika. Safet Halilović, *Restitucija bosanske državnosti*, Zenica 1993., str. 360-364.

no od glavnih uporišta otpora protiv austrougarske okupacije, njena vojske je ušla u Tuzlu 22. septembra 1878. godine.

Socijalne promjene u vrijeme austro–ugarske vladavine

Socijalna struktura stanovništva tuzlanskog kraja se nakon austro–ugarske okupacije postepeno mijenjala. Promjene su nastale ulaskom u šire austrougarsko privredno i političko područje i, s tim u vezi, novim privrednim aktivnostima, posebno uslijed razvoja industrije, prodora robnonovčanih odnosa na selu i migracija. Za kratko vrijeme na području tuzlanskog kraja izgrađeno je nekoliko industrijskih preduzeća: Solana u Siminom Hanu,² Solana u Kreki (1891.), Fabrika špirita i rafinerija “Alios Grauaug” (1887.–1888.), Fabrika amonijačne sode d.d. Lukavac (1893.). Osim navedenog u Kreki je 1885. godine otvoren rudnik i sagrađena ciglana, izgrađena je uskotračna pruga Doboj – Simin Han, započela je eksploatacija šuma u šumskom području Oskova-Gostilja, itd.³ Ipak, bitna karakteristika socijalne strukture stanovništva jeste i dalje izrazita dominacija agrarnog stanovništva, kako na području tuzlanskog kraja tako i u cijeloj Bosni i Hercegovini. Ona se, u odnosu na početak okupacije, do 1910. godine pomjera sa oko 90% na 87,92% ukupnog stanovništva.⁴

U socijalnoj strukturi poljoprivrednog stanovništva bili su najbrojniji kmetovi, zatim slobodni seljaci i zemljoposjednici sa kmetovima i bez kmetova.⁵

Socijalna struktura gradskog stanovništva nije se mijenjala srazmjerno uvođenju novih privrednih aktivnosti. Bosanskohercegovački gradovi najvećim su dijelom zadržali tradicionalno agrarno i zanatlijsko – trgovačko obilježje.⁶

² Probna proizvodnja započela je 12. februara, a redovna 25. marta 1885. godine.

³ Grupa autora, *Devedeset godina industrijske proizvodnje soli u Tuzli*, Tuzla 1975; Grupa autora, *Konjuh 1885–1985. godine*, Živinice 1985.; Grupa autora, *Sto godina Fabrike soli Tuzla (1885–1985)*, Doboj 1985.; Grupa autora, *Sto godina Rudnika lignita Kreka 1885–1985*, Tuzla 1985.

⁴ Ilijas Hadžibegović, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*, Sarajevo 1980., str. 102.

⁵ Na početku okupacije kmetova je bilo oko 85.000 na domaćinstvima, slobodnih seljaka oko 77.000 i zemljoposjednika s kmetovima i bez kmetova 6.000 – 7.000. Grupa autora, *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, knj. 1, Sarajevo 1990., str. 19. (dalje: *Istorija, I*).

⁶ U cijeloj Bosni i Hercegovini radilo je oko 40.000 zanatlija i trgovaca bez pomoćne namjene radne snage, što predstavlja više od 85% svih vlasnika radnji i poreduzeća. Ilijas Hadžibegović, “Bosna i Hercegovina u vrijeme Austro – Ugarske vladavine”, u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo 1994., str. 176.

Promjene u ekonomsko-socijalnoj strukturi gradskog stanovništva na prelazu iz 19. u 20. stoljeće najbolji su pokazatelj sučeljavanja tradicije i modernizacije na prostorima Bosne i Hercegovine i tuzlanskog kraja. Početnu, mada manjkavu, statističku sliku za ovu analizu dao je popis stanovništva iz 1885. godine. Tada je u 66 gradova Bosne i Hercegovine živjelo 194.788 stanovnika, od kojih je bilo 58.354 kućnih domaćina i muških osoba koji privređuju. Iako ovaj popis ne nudi sasvim precizne podatke on ipak jasno pokazuje da u socijalnoj strukturi gradova preovlađuju nosioci gradske privrede: zanatlije, trgovci, poduzetnici i najamni radnici koji su činili oko 55% svih koji privređuju. Socijalne skupine agrarnog stanovništva: zemljoposjednici, slobodni seljaci i kmetovi činili su oko 30%, zatim slijede rentijeri preko 10% i manje brojne skupine – činovnici, sveštenici, učitelji i medicinsko osoblje – koje zajedno jedva dostiže 5% gradskog stanovništva koje privređuje.

Socijalna struktura gradova tuzlanskog kraja po popisu iz 1885. godine može se vidjeti iz naredne tabele:⁷

Tabela 1. *Socijalna struktura gradova tuzlanskog kraja po popisu iz 1885. godine*

Gradovi	sveštenici	činovnici	učitelji	zdravstveni radnici	zemljopos.	slob. selj.
Tuzla	21	68	12	4	111	528
Bijeljina	31	27	5	3	97	641
Brčko	20	25	8	2	14	139
Gračanica	12	11	5	1	40	321
Gradačac	9	23	1	-	13	365
Kladanj	6	7	1	-	60	-
Orašje	4	1	-	-	7	130
Srebrenica	8	15	1	1	23	72
Vlasenica	4	10	-	-	100	160
Zvornik	9	18	4	2	31	6
Svega	124	205	37	13	13	2362

⁷ Iljas Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Sarajevo 1991., str. 34-35.

U socijalnoj strukturi stanovništva gradova tuzlanskog kraja dominirali su radnici, slobodni seljaci, zatim skupina koju čine fabrikanti, trgovci i zanatlije. Iz podataka u tabeli može se vidjeti da u nekim gradovima nije bilo uopće učitelja (Orašje, Vlasenica), zatim zdravstvenih radnika (Gradačac, Kladanj, Orašje i Vlasenica).

Ekonomsko-socijalna struktura stanovništva gradova tuzlanskog kraja sporo se mijenjala. U gradovima se nalazio pravi mozaik socijalnih skupina uk kojima su bile neizdiferencirane seoska i gradska privreda, a unutar gradske zanatstvo i trgovina, pa je do Prvog svjetskog rata, bez obzira na svu modernizaciju, u gradovima tuzlanskog kraja bila naglašena agrarna komponenta.

Uporedo sa tradicionalnim građanstvom, stvaralo se i novo građanstvo a činili su ga pripadnici vojske, činovničkog aparata, intelektualci (stručnjaci raznih profila), privrednici i radnici. Većinu tog građanstva činili su doseljenici koje je dovodila država za potrebe novih privrednih aktivnosti.⁸

Struktura gradskog stanovništva tuzlanskog kraja po granama zanimanja izgledala je ovako:⁹

Tabela 2. *Struktura gradskog stanovništva tuzlanskog kraja po granama zanimanja*

Redni broj	Struktura doseljenika	Svega
1.	Sveštenika	21
2.	Činovnika	68
3.	Učitelja	12
4.	Zdravstvenih radnika	4
5.	Zemljoposjednika	111
6.	Slobodnih seljaka	528
7.	Posjednika kuće i rente	3
9.	Fabrikanata, trgovaca, zanatlija	353
10.	Pomoćnih radnika, nadničara i sluga	679
11.	Ostalih muškaraca preko 16 godina	315
	Ukupno	2094

⁸ Među ovim građanstvom najbrže se povećavalo činovništvo koje je od okupacije do 1912. godine poraslo sa 689 na 13.266 ljudi ili za gotovo dvadeset puta. *Istorija*, I, str. 20.

⁹ Ilija Hadžibegović, "Razvoj radničkog pokreta u Tuzli za vrijeme Austro – Ugarske vladavine (1878. – 1918.)" u: *Tuzla u Radničkom pokretu i revoluciji*, knj. 1, 1979., str. 13. (dalje: I. Hadžibegović, *Razvoj radničkog pokreta*)

Iz naprijed navedenih podataka može se vidjeti da je 1885. godine na agrarno stanovništvo tuzlanskog kraja otpadalo 639 lica koja privređuju ili oko 30,5%. Preostalih 1.455 stanovnika ili (69,5%) bavili su se raznim poslovima izvan poljoprivrede, a najviše su bili pomoćna i najamna radna snaga.

Prema popisu stanovništva iz 1859. i 1910. godine u tuzlanskom kraju živjele su tri grupe agrarnog stanovništva, i to zemljoposjednici sa kmetovima i bez kmetova, slobodni seljaci i ostalo poljoprivredno stanovništvo (nema kmetova).

U Tuzli kao centru cijelog područja njihov broj se kretao ovako:¹⁰

Tabela 3. *Grupe agrarnog stanovništva*

Red. Broj	Grupe agrarnog stanovništva	Godina		
		1895.	1910.	
1.	Zemljoposjednika:	domaćina	72	203
		rodbine	294	1.034
		svega	366	1.273
2.	Slobodnih seljaka:	domaćina	416	199
		rodbine	1.842	957
		svega	2.258	1.156
3.	Ostalo poljoprivredno stanovništvo:	domaćina	289	15
		rodbine	432	146
		svega	721	161
4.	Ukupno:	domaćina	777	417
		rodbine	2.568	2.137
		svega	3.345	2.534

Iz podataka u tabeli može se vidjeti da je među agrarnim stanovništvom Tuzle prema popisu iz 1895. i 1910. godine najviše bilo slobodnih seljaka, ali da se njihov broj smanjio sa 2.258 koliko ih je bilo 1895., na 1.156 prema popisu iz 1910. godine. U istom vremenskom periodu broj zemljoposjedinčkog stanovništva se višestruko povećao, sa 366 koliko ih je bilo u 1895., na 1.273 u 1910. godini.

Socijalna i vjerska struktura poljoprivrednog stanovništva u Bosni i Hercegovini prema popisu iz 1910. godine izgleda ovako:

¹⁰ Isto.

Tabela 4. *Socijalna i vjerska struktura poljoprivrednog stanovništva u Bosni i Hercegovini prema popisu iz 1910. godine*¹¹

Vjeroispovijest	Zemljoposjednici				Slobodni seljaci		Kmetovi				Kmetovi koji su ujedno bili slobodni seljaci			
	Sa kmetovima		Bez kmetova				Bez vlastite zemlje		Koji su imali i vlastitu zemlju		Pretežno slobodni		Pretežno kmetovi	
	Br.	u %	Br.	u %	Br.	u %	Br.	u %	Br.	u %	Br.	u %	Br.	u %
Muslimani	9537	91,15	3023	70,62	77518	56,65	3653	4,58	16784	53,9	1458	10,09	1223	7,21
Pravoslavni	633	6,05	760	17,75	35414	25,87	58895	73,92	2681	6,6	7462	51,63	9322	54,96
Katolici	267	2,55	458	10,70	22916	16,74	17116	21,49	11681	39,5	5533	38,28	6418	37,83
Ostali	26	0,25	40	0,93	1006	0,74	13	0,01	-	-	-	-	-	-
Svega:	10463	100	4.281	100	136854	100	79677	100	31146	100	14453	100	16963	100

¹¹ Mustafa Imamović, "Agrar u Bosni i Hercegovini", u: *Ekonomski genocid nad bosanskim Muslimanima*, Sarajevo 1993., str. 108; *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910. godine*, Sarajevo 1912.

Razvoj industrije u tuzlanskom kraju brzo je mijenjao socijalnu strukturu stanovništva. Sitni slobodni seljaci i poljoprivredni radnici sa gradske periferije nestaju iz skupine agrarnog stanovništva i pretvaraju se u industrijske ili rudarske najamne radnike. Ovaj proces vodio je opadanju agrarne skupine gradskog stanovništva, sa 32,7 % u 1895., na 22,5 % do 1910. godine.¹²

Stanovništvo tuzlanskog kraja koje je nalazilo izvore egzistencije izvan poljoprivrede, pripadalo je različitim socijalnim grupacijama. Najbrojniji su bili pripadnici radničke populacije, a zatim zanatlije i trgovci, ugostitelji, činovništvo i tanak sloj svjetovne i vjerske inteligencije.

Prema popisu stanovništva iz 1910. godine raspored zanimanja gradskog stanovništva tuzlanskog kraja izvan poljoprivrede izgledao je ovako:¹³

Tabela 5. *Raspored zanimanja gradskog stanovništva tuzlanskog kraja izvan poljoprivrede*

Red. broj	Zanimanje gradskog stanovništva izvan poljoprivrede	Broj zaposlenih
1.	Rudarstvo	337
2.	Obrada metala	187
3.	Hemijska industrija	239
4.	Građevinarstvo	264
5.	Drvena idustrija	101
6.	Prehrambena industrija	161
7.	Proizvodnja pića i ugostiteljstvo	222
8.	Industrija odijevanja	406
9.	Trgovina	316
10.	Prijevoz ljudi i robe	124
11.	Kućna posluga i razni poslovi za platu	494
12.	Javna služba	358
	Ukupno	3209

U navedenih 12 grupa zanimanja privređivalo je 3.209 lica. Najveći broj gradskog stanovništva Tuzle radio je kao kućna posluga i obavljao razne poslove za platu, zatim po broju zaposlenih dolazi industrija odijevanja, javna služba, rudarstvo, itd. Nadnice za većinu zanimanja bile su niske. Tako je u rudniku Kreka 1911. godine prosječna nadnica rudara iznosila 3,2 krune, a

¹² I. Hadžibegović, *Razvoj radničkog pokreta*, str. 14.

¹³ *Isto*.

1912. bila je 3,7 kruna. U istom vremenu nadnica običnog radnika u pivnici u Tuzli iznosila je između 2 i 4 krune, stručnih radnika između 5 i 6 kruna.¹⁴

Proizvodnja ugljena, zaposlenja radnika, te njihove nadnice u rudniku Kreka vide se u narednoj tabeli:¹⁵

Tabela 6. *Proizvodnja ugljena, zaposleni radnici i nadnice*

God.	Proizvodnja ugljena u metričkim centima	Zaposleni radnici			Nadnice	
		zemaljski pripadnici	drugi	svoga	kopača	vozača
					u helerima	
1900.	2,185.613	387	123	510	326	166
1909.	3,192.395	916	111	1.027	353	230
1910.	2,932.486	808	89	897	398	254

Iz podataka u tabeli vidi se da je najveća proizvodnja ugljena bila 1909. godine, a najmanja 1900. Najviše zaposlenih radnika u rudniku Kreka bilo je, također, 1909., a najmanje 1910. godine kada je broj zaposlenika iznosio 510. Visina nadnice postepeno je povećavana sa 326 helera 1900. godine, na 398 helera 1910. godine kod kopača, dok je u istom periodu nadnica kod vozača iznosila 166, odnosno 254 helera. Prosječna nadnica jednog radnika u 1910. godini iznosila je 291 heler što je za 36 helera više u odnosu na 1900. godinu. U isto vrijeme prosječna nadnica u rudniku Zenica iznosila je 274 helera, Kaknju 210, Brezi 232, a u Banja Luci 283 helera. Rudnik Kreka 1910. godine ostvario je prometni dobitak od 88.826 kruna, a od toga je za nove građevine (investicije) potrošeno 36.046 kruna. Razlog malom prihodu štrajk je radnika, te teške prometne prilike.¹⁶

Visina dnevnica, proizvodnja, tehnička i tehnološka opremljenost, te ulaganje u nove investicije u znatnoj su mjeri zavisile od ukupnog finansijskog uspjeha rudnika u Bosni i Hercegovini. Tako je naprimjer finansijski uspjeh rudnika Kreka, Zenica, Kakanj, Breza, Banja Luka izgledao ovako:¹⁷

¹⁴ Mijo Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb 1968., str. 294. Koristio: *Sumarni izvještaj sarajevske komore*, Sarajevo 1913., str. 98.

¹⁵ *Rezultati popisa žiteljstva od 10. oktobra 1910. godine*, Sarajevo 1912., str. 242.

¹⁶ *Isto*, str. 242.-244.

¹⁷ *Isto*, str. 244.

Tabela 7. *Financijski uspjeh rudnika Kreka, Zenica, Kakanj, Breza, Banja Luka*

Majdan	Prometni dobitak	Troškovi novih građevina	Uložena glavница iz zemaljskih sredstava
	kruna		
Kreka	115.931	38.290	914.545
Zenica	88.968	16.945	410.436
Kakanj	90.853	63.716	373.655
Breza	144.151	21.474	-
Banja Luka	5.166	6.261	147.326
Svega	434.737	146.686	1,845.962

Iz podataka u tabeli može se vidjeti da je prometni dobitak rudnika u Bosni i Hercegovini iznosio 434.737 kruna. Najveći prometni dobitak ostvario je rudnik Breza, a najmanji rudnik Banja Luka. U investicije najviše je uložio rudnik Kakanj, a najmanje opet rudnik Banja Luka. Najviše sredstava Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu uložila je u rudnik Kreka, zatim u rudnik Zenica, Kakanj i Banja Luka. U rudnik Breza tijekom 1910. godine nije bilo nikakvih finansijskih ulaganja od strane Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu.

Značajno je napomenuti da se uz balkansko-orijentalnog pojavljuje i moderni, evropski zanatlija i trgovac koji svojim racionalnim poslovanjem postepeno potiskuje tradicionalne oblike proizvodnje i razmjene dobara.

Do pred Prvi svjetski rat 1914. godine u tuzlanskoj oblasti bilo je 86 državnih (komunalnih), 24 srpsko-pravoslavne konfesionalne, četiri rimokatoličke konfesionalne i tri privatne (njemačke i mađarske) osnovne škole. Za vrijeme rata austrougarska vlast je zatvorila i raspustila sve srpske konfesionalne osnovne škole pa su djeca tih škola počela pohađati državne osnovne škole (u onim mjestima gdje je tih osnovnih škola bilo). Mnoge bivše srpske škole su tokom rata, uz pristanak srpsko-crkvenih školskih opština (većinom po selima) bile pretvorene u državne osnovne škole.¹⁸

¹⁸ Arhiv Srbije i Crne Gore Beograd, *fond Ministarstvo prosvete Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, fascikl broj 1352, jedinica opisa 1576. Izvještaj Oblasnog školskog nadzornika o stanju osnovnih škola, učenika, učitelja i uopšte o prosvjetnim prilikama u tuzlanskoj oblasti koncem 1927/28. školske godine. Tuzla, 28. oktobra 1928. U Izvještaju se ne donose podaci o stanju škola za druge konfesije: katolike, muslimane, jevreje. (dalje: ASCG, fond *Ministarstvo prosvete K SHS*)

Izbijanjem Prvog svjetskog rata i njegovim završetkom desile su se značajne promjene u socijalnoj strukturi na cijelom bosanskohercegovačkom a sami tim i prostoru tuzlanskog kraja.

Socijalne promjene tuzlanskog kraja između dva svjetska rata

Nakon završetka Prvog svjetskog rata stvoreno je Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca proklamacijom regenta Aleksandra Karađorđevića, 1. decembra 1918. godine u Beogradu. U sastav novostvorene države ušla je i Bosna i Hercegovina kao sastavni dio Države Slovenaca, Hrvata i Srba.

Socijalne promjene na prostoru tuzlanskog kraja, ali i cijele Bosne i Hercegovine mogu se pratiti na osnovu popisa stanovništva koji su u periodu između dva svjetska rata izvršeni 1921. i 1931. godine.

Po popisu stanovništva od 1921. godine broj stanovnika po pismenosti za Bosnu i Hercegovinu prikazan je u narednoj tabeli.¹⁹

Tabela 8. Broj stanovnika po pismenosti za Bosnu i Hercegovinu iz 1921. godine

Vjeroispovjest	Muški			Ženski			Pismenost prema ukupnom broju stanovništva preko 6 godina u %
	čita i piše	samo čita	nepismeno	čita i piše	samo čita	nepismeno	
Srpskopравoslavna	93.933	1.809	271.321	25.907	674	321.697	17,10
Rimokatolička	69.884	1.151	114.313	32.092	999	152.196	28,10
Muslimanska	51.446	768	203.640	9.696	441	227.457	12,64
Jevrejska	4.952	62	1.384	4.091	50	2.069	72,65
Ukupno BiH	220.215	3.790	590.658	71.786	2.164	703.419	32,62

Prema podacima iz tabele vidi se da je u Bosni i Hercegovini, prema popisu stanovništva iz 1921. godine, bio veliki broj nepismenog stanovništva (67,38 %). Procentualno je najveći broj nepismenih bilo među muslimanskim stanovništvom, zatim srpskopравoslavnim, a onda slijede rimokatolici, dok je najmanji procenat nepismenih bio kod jevreja. Po broju stanovnika među nepismenima kod svih vjeroispovjesti u Bosni i Hercegovini preovladavale su žene.

Uzroci ovolikom broju nepismenog stanovništva u Bosni i Hercego-

¹⁹ Narodno jedinstvo, zvanični kalendar (svih šest oblasti Bosne i Hercegovine) za prostu 1929. godinu, godina prva, Sarajevo 1928., str. 94.

vini, a samim tim i tuzlanskom kraju su višestruki. Država nije vodila dovoljno računa o mladoj populaciji i nije ulagala sredstva u gradnju novih škola. Postojeće škole su bile pretijesne da bi prihvatile svu za školu doraslu djecu. Osim toga u Bosni i Hercegovini nije bilo u dovoljnom broju stručnog nastavnog kadra, pogotovo iz reda domaćeg stanovništva. Bilo je i primjera da roditelji nisu školovali svoju djecu zato što nastavno lice nije pripadalo njihovoj vjeroispovjesti. Vrlo često su i političke stranke tražile od Ministarstva prosvjete da postavlja učitelje i upravnike škola iz reda "vlastitog naroda". Tako je Jugoslovenska muslimanska organizacija (JMO) ogranak iz Kladnja tražio da u tome mjestu upravitelj škole bude musliman. Ona je to pravdala činjenicom da je Kladanj mjesto u kome imaju samo četiri pravoslavne porodice i da je školsko područje pretežno nastanjeno muslimanskim stanovništvom. U školi je bilo ukupno 117 sučenika, od toga 84 učenika islamske vjeroispovjesti, 21 pravoslavne i 12 učenika drugih konfesija.²⁰

Razlog neravnomjernog rasporeda učitelja u školama Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu pravdala je činjenicom da u ovoj pokrajini ima 825.418 stanovnika srpsko-pravoslavne, 612.137 muslimanske i 434.061 rimokatoličke vjeroispovjesti, te da s obzirom na to ima 1.126 učitelja-ca narodnih osnovnih škola koji pripadaju spomenutim konfesijama i da bi trebalo srazmjerno broju stanovnika da bude 497 učitelja srpsko-pravoslavne, 368 muslimanske i 261 rimokatoličke vjere. U praksi je bila sasvim drugačija situacija jer je bilo 464 učitelja srpsko-pravoslavne, 148 muslimanske i 514 učitelja rimokatoličke vjeroispovjesti. Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu smatrala je da kod takvog stanja nije bilo moguće poštovati konfesionalni ključ prilikom postavljanja učitelja. Također je smatrala da je stanovništvo Bosne i Hercegovine u gradovima većinom muslimanske i katoličke vjeroispovjesti dok je srpskoppravoslavno stanovništvo tek na trećem mjestu, jer je ono većinom bilo naseljeno po selima. Tako bi, kod postavljanja učitelja ukoliko bi se ispoštovao vjerski kriterij, srpsko-pravoslavni učitelji po mišljenju Pokrajinske uprave za Bosnu i Hercegovinu, bili osuđeni da provode sav svoj radni vijek u školama koje su bile na selu, dok bi oni ostalih konfesija "uživali sve blagodati većih mjesta". No, Pokrajinska uprava se obavezala da će nastojati, ukoliko to okolnosti budu dozvoljavale da postavlja učitelje iste konfesije koje je bila i većina njihovih učenika.²¹

Ne treba zanemariti ni činjenicu da je u Bosni i Hercegovini naslijeđeno shvatanje da nije potrebno školovati, posebno žensku djecu. Također, u

²⁰ ASCG, *fond Ministarstvo prosvete KSHS*, fascikl broj 1303, jedinica opisa 1546. Telegram Jugoslovenske muslimanske organizacije Kladanj Ministarstvu za prosvetu i vere Beograd, 11. 10. 1921.

²¹ ASCG, *fond Ministarstvo prosvete KSHS*, fascikl broj 1304, jedinica opisa 1546. Postavljanje učitelja-ca narodnih osnovnih škola u Bosni i Hercegovini s obzirom na konfesiju njihovu i učeničku, 9. juli 1923.

Bosni i Hercegovini u prethodnom je periodu (vrijeme austrougarske uprave) bio izražen broj nepismenih u odnosu na pismene.²²

Sve naprijed navedene činjenice imale su utjecaj i na prostore tuzlanskog kraja. U narednoj tabeli donosimo podatke o broju osnovnih škola i odjeljenja, upisane i još neupisane djece u škole, o broju stanovništva i veličini pojedinih srezova u tuzlanskoj oblasti krajem 1927./28. školske godine.²³

Tabela 9. *Broj osnovnih škola, upisana i neupisana djeca u školama, broj stanovništva i veličina pojedinih srezova u tuzlanskoj oblasti krajem 1927./28. školske godine*

R. br.	Srez	Aktivne osnovne škole			Jedna osnovna škola			Broj upisanih učenika		
		državne	privatne	svega	na km ²	nastavnika na broj stanovnika	na broj djece	učenika	učenica	svega
1.	Tuzlanski	16	2	18	70	3890	390	1616	493	2109
2.	Kladanjski	3	-	3	238	3650	365	191	25	216
3.	Maglajski	7	-	7	111	4000	400	549	84	633
4.	Gračanički	9	-	9	68	3540	354	749	245	994
5.	Brčanski	24	1	25	37	2280	228	1826	519	2345
6.	Gradačački	18	1	19	46	3000	300	1832	519	2351

²² *Rezultati popisa žiteljstva Bosne i Hercegovine 1910. godine u oktobru*, Sarajevo 1912., str. LXIV; Vojslav Bogičević, *Pismenost u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1975., 295. Od ukupnog broja stanovnika u Bosni i Hercegovini po popisu iz 1910. godine (1.898.044) u dobi iznad sedam godina starosti bilo je pismenih: od 7 do 20 godina 74.940; od 21 do 30 godina 44.283; iznad 30 godina 57.945, što je iznosilo svega 177.168 (11,95%). Broj nepismenih stanovnika Bosne i Hercegovine prema konfesionalnoj pripadnosti bio je slijedeći: srpskopравoslavni 575.152 (89,92%); muslimana 453.712 (94,65%); rimokatolika 264.903 (77,45%); ostalih 8.055 (37,27%). Od ukupnog broja stanovnika Bosne i Hercegovine bilo je krajem 1910. godine: 1.301.822 (87,84%) nepismenih, 177.168 (11,95%) pismenih iznad sedam godina starosti i 3.082 (0,21%) onih koji su znali samo čitati. U odnosu na prostor Bosne i Hercegovine stanje pismenosti muškaraca u tuzlanskom okrugu bilo je slijedeće: znalo je čitati i pisati 29.272, znalo je samo čitati 598, bilo je potpunih analfabeta 146.596 (87,07%). Pismenost kod žena: znalo je čitati i pisati 7.866, znalo je samo čitati 100, bilo je potpunih analfabeta 148.190 (94,90%).

²³ ASCG, *fond Ministarstvo prosvete KSHS*, fascikl broj 1352, jedinica opisa 1576. Izvještaj o broju osnovnih škola i odjeljenja; upisane i još neupisane dece u škole, o broju stanovništva i veličini pojedinih srezova u tuzlanskoj oblasti koncem 1927./28. školske godine. Tuzla, 15. oktobra 1928.

Od 134 osnovne škole koliko ih je bilo na prostoru tuzlanske oblasti u školskoj 1927./28. godini, jedna osnovna škola dolazila je na 95 km² i 310 učenika. Na 3100 stanovnika dolazio je jedan nastavnik. Najviše stanovnika na jednog nastavnika dolazilo je u zvrničkom srezu 5900, a najmanje u bijeljinskom gdje je na 2000 stanovnika dolazio jedan nastavnik. U sve osnovne škole bilo je upisano 13.862 učenika, od čega je 11.023 muških, dok je ženskih bilo 2839. Procentualno osnovne škole pohađalo je 30% djece, a 70% nije bilo obuhvaćeno osnovnim obrazovanjem zbog pomanjkanja školskih prostorija.²⁴

U narednoj tabeli donosimo pregled broja osnovnih škola, odjeljenja, nastavnika, đaka i gustinu škola u tuzlanskom kraju (sedam srezova) u školskoj 1929./30. godini.²⁵

Tabela 10. *Pregled broja osnovnih škola, odjeljenja, nastavnika, đaka i gustina škola u tuzlanskom kraju (sedam srezova) u školskoj 1929./30. godini*

Red. broj	srez	osnovne škole	odjeljenja	nastavnika	učenika	1 škola na km ²	1 škola na broj stanovnika
1.	Tuzlanski	29	59	63	3529	61	3105
2.	Kladanjski	3	4	4	282	238	3644
3.	Brčanski	36	67	69	4495	36	2298
4.	Zvrnički	7	17	16	973	106	5987
5.	Srebrički	9	14	14	842	93	3047
6.	Vlasenički	8	11	11	820	147	3608
7.	Bijeljinski	28	66	66	4044	30	2076

U odnosu na školsku 1927./28. godinu broj osnovnih škola se smanjio. Osnovni razlog tome nova je administrativno-teritorijalna podjela Bosne i Hercegovine, uspostavljena nakon zavođenja monarhodiktature 1929. godine.²⁶ Tako je na prostoru tuzlanskog kraja (prostor sedam srezova) u

²⁴ Isto.

²⁵ *Narodno jedinstvo, ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za budžetsku 1930./31. godinu*, godina prva, Sarajevo 1930., str. 120.

²⁶ Članom jedan Zakona o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja od 3. 10. 1929. godine, država je dobila službeni naziv Kraljevina Jugoslavija. Umjesto dotadašnje podjele na 33 oblasti, država je podijeljena na devet banovina, koje su dobile nazive

školskoj 1929./30. godini bilo 120 osnovnih škola u kojima je nastavu pohađalo 14.985 učenika podijeljenih u 238 odjeljenja. Najveći broj učenika pohađao je osnovno obrazovanje u brčanskom, a najmanji broj u kladanjskom srezu. Nastavu je izvodilo 243 nastavnika, od kojih je najveći broj bio, također, u brčanskom a najmanje u kladanjskom srezu (svega četiri).

Nastavnici svih osnovnih škola u Tuzli i tuzlanskom srezu kao i nastavnici Gimnazije, Građanske škole i Ženske Stručne škole imali su svoje udruženje koje je nosilo naziv *Nastavničko društvo Samopomoć*. Društvo je organizirano 1926. godine, a pravila društva odobrio je Veliki župan Tuzlanske oblasti dr. Jovan Zec. U sljedećem dijelu ovoga rada donosimo dijelove Pravila navedenoga društva. Zadatak Društva bio je da svojim članovima i njihovim porodicama, u svakoj teškoj situaciji, a naročito u slučaju teže bolesti ili smrti, pruži materijalnu pomoć u "obliku darovanja ili u obliku pozajmice". Osim toga, bilo je predviđeno da Društvo pomaže svaku «humanu i kulturno-prosvjetnu akciju svojih članova, da otvori i izdržava stalno školsko kino koje je trebalo da pomaže nastavnicima u "nastavno-vaspitnom i kulturno-prosvjetnom radu uopće", a čist prihod trebao je da služi za pomaganje nastavničke siročadi, te za osnivanje fonda za otvaranje konvikta (doma) u koji bi se smještala nastavnička djeca i siročad.²⁷

Članovi su ovog Društva bili: 1. redovni, 2. utemeljivači, 3. dobrotvori, 4. veliki dobrotvori. Redovni članovi društva mogli su biti samo nastavnici-ce svih naprijed navedenih škola. Svaki redovan član bio je dužan da u dvadeset mjesečnih rata privremeno uloži svotu od 500 dinara. Uložena se svota nije mogla podići prije tri godine nakon potpune uplate, izuzev u slučaju smrti, premještaja, otpuštanja iz službe itd. U slučaju potrebe, na prijedlog upravnog odbora, mogao se ovaj ulog, upisivanjem novog kola i povisiti, uz odobrenje glavne skupštine. Svaki redovan član bio je dužan da pla-

po rijekama: Dravska sa sjedištem u Ljubljani, Savska sa sjedištem u Zagrebu, Vrbaska sa sjedištem u Banjoj Luci, Primorska sa sjedištem u Splitu, Drinska sa sjedištem u Sarajevu, Zetska sa sjedištem na Cetinju, Dunavska sa sjedištem u Novom Sadu, Moravska sa sjedištem u Ništ i Vardarska sa sjedištem u Skoplju. Glavni grad Beograd nije ni jednoj banovini niti je bio sjedište ni jedne od njih, nego je, skupa sa Zemunom i Pančevom, izdvojen u posebno administrativno područje, pod nazivom Uprava grada Beograda, Zemuna i Pančeva. Banovine su razgraničene tako da je u šest, od ukupno devet banovina, pravoslavno stanovništvo bilo u apsolutnoj većini. Podjelom zemlje na banovine Bosna i Hercegovina je rascjepkana kao historijska cjelina. Njena teritorija i stanovništvo ušli su u sastav četiri banovine: Drinske, Vrbaske, Zetske i Primorske. Tuzlanska oblast, osim srezova Gradačac, Gračanica i Maglaj ušla je u sastav Drinske banovine. *Narodno jedinstvo, ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za budžetsku 1930./31. godinu*, godina prva, Sarajevo 1930., 23.-28.

²⁷ Arhiv TK Tuzla, fond *Industrijska škola*, kutija 739. Pravila nastavničkog društva "Samopomoć" u Tuzli.

ća mjesečnu članarinu od 2 dinara, ali se ista nije uplaćivala prije potpune uplate privremenog uloga.²⁸

Utemeljivači ovoga društva mogle su biti razne ustanove i lica koja polože kao poklon iznos od 500 dinara. Dobrotvori su bili ona lica i ustanove koji uplate sredstva u iznosu od najmanje 1000 dinara, dok su veliki dobrotvori polagali novčana sredstva u iznosu preko 5000 dinara.²⁹

Organi su nastavničkog društva bili: Upravni odbor, Nadzorni odbor i Skupština. Članove upravnog i nadzornog odbora, odnosno njihove zamjenike, birala je skupština aklamacijom ili tajnim glasanjem na period od jedne godine. Upravni odbor se sastojao od predsjednika, podpredsjednika, tajnika, blagajnika i četiri odbornika. Svaki odbornik imao je svog zamjenika. Članovi upravnog odbora nisu mogli istovremeno biti i članovi nadzornog odbora.³⁰

Nadzorni odbor se sastojao od tri člana i tri zamjenika koji su između sebe birali predsjednika. Njih je birala skupština na mandat od jedne godine i nisu mogli biti istovremeno članovi upravnog odbora. Skupštine su bile redovne i vanredne. Redovne su održavane godišnje u mjesecu januaru, a sazivana je pismenim pozivom i njom je predsjedavao predsjednik upravnog odbora. Vanrednu skupštinu mogao je da sazove upravni, odnosno nadzorni odbor po potrebi, a isto tako skupština je mogla biti sazvana na pismeni zahtjev jedne trećine članova. Nadzor nad radom društva vršila je nadležna politička vlast u skladu sa važećim zakonima.³¹

U pogledu zanimanja stanovništva u tuzlanskom kraju treba istaći da je odnos aktivnog stanovništva prema izdržavanim licima nepovoljan (41,22% : 58,88%), odnosno da je prema popisu od 31. marta 1931. godine bilo 41.366 lica koja zarađuju i 58.975 izdržavanih lica.³² Prema istom popisu u Bosni i Hercegovini bilo je 2.323.555 stanovnika, od toga radnog 1.016.758, a izdržavanog 1.306.797. Odnos aktivnog prema ukupnom broju stanovnika u 1939. godini iznosio je 44%.

Od ukupnog broja aktivnog stanovništva bavilo se:³³

²⁸ Isto.

²⁹ Isto.

³⁰ Isto.

³¹ Isto.

³² Mehmed Omerdić, *Radnički pokret Tuzle i njene okoline između dva rata*, magistarski rad (neobjavljeno), Beograd 1973., str. 9. (dalje: M. Omerdić, *Radnički pokret Tuzle*)

³³ Isto.

Tabela 11. *Vrste zanimanja aktivnog stanovništva i broj zaposlenih prema popisu od 1931. godine*

Redni broj	Vrste zanimanja aktivnog stanovništva	Broj zaposlenih	%
1.	Poljoprivreda, šumarstvo, ribolov	33.867	81,77
2.	Industrija i zanati	3.930	9,50
3.	Trgovina, kredit, saobraćaj	953	2,30
4.	Javna služba, slobodna zanimanja i vojska	1.531	3,71
5.	Druga zanimanja, bez zanimanja	1.085	2,62
	Ukupno	41.366	100

Pretpostavimo li da je u tuzlanskom kraju, kao i u Bosni i Hercegovini, procenat zaduženog seoskog stanovništva iznosio približno 52%, što je osnovano, onda proizilazi da se u dužničkim odnosima nalazilo preko 40.000 stanovnika.³⁴

Velika ekonomska kriza zahvatila je cijelu Bosnu i Hercegovinu,³⁵ a samim tim i Tuzlanski kraj. Ekonomska kriza najteže je pogodila drvenu industriju u Živinicama. Od 1925. godine ovu industriju potiskivala je inostrana konkurencija na svjetskom tržištu, tako da je dolazilo do drastičnog pada proizvodnje kao i smanjenja broja zaposlenih sa 1.200 na 25 radnika.³⁶

Tako je jedan dio stanovništva, najviše iz ekonomskih razloga, odlazio sa prostora tuzlanskog kraja u druge dijelove Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, ali i izvan njenih granica. Na osnovu dostupnih historijskih izvora nije bilo moguće utvrditi tačan broj iseljenika sa ovoga prostora. Međutim, prema statistici sastavljenoj od strane Iseljeničkog komesarijata Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, čije je sjedište bilo u Zagrebu, može se utvrditi broj

³⁴ Mehmed Omerdić, "Sukob sa monarhodiktaturom i razvoj narodnofrontske politike 1929. – 1936. godine", u: *Prilozi za istorju KPJ/SKJ Tuzla*, Tuzla, 1986., str. 93. (dalje: M. Omerdić, *Sukob sa monarhodiktaturom*)

³⁵ Godine 1932. u Bosni i Hercegovini je likvidirano ili otišlo pod stečaj 130 preduzeća i radnji, 24 fabrike su stavljene van pogona, a sa njima jedna od dvije visoke peći u Varešu, broj mjesečnih protesta prešao je 60.000, a preko 11.000 sudskih parnica vođeno je zbog neplaćenih dugova. Ahmed Hadžirović, *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini od 1935. – 1941. godine*, Sarajevo, 1972., str. 14.

³⁶ M. Omerdić, *Sukob sa monarhodiktaturom*, 93. U drvnoj industriji u Živinicama za vrijeme ljetne sezone, kada su radovi bili u punom jeku, radilo je oko 600 radnika. U vrijeme zime radovi su bili obustavljeni oko dva mjeseca i za to vrijeme radnici nisu bili plaćeni. Branislav Begović, "Prerada drveta pod Konjuhom (1885-1945)", u: *Konjuh Živnice (1885-1975)*, Živnice 1975., str. 21.

iseljenika iz Kraljevine SHS. Prema toj statistici u godini 1927. iselilo se u prekomorske zemlje 21.976 lica (16.852 muških i 5.124 ženskih) što je u odnosu na 1926. godinu više za 3.746 emigranata. Najveći broj stanovništva iselio se u Argentinu (7.127 ili 32,8%), SAD (4.759 ili 21,7%), Kanadu (4.656 ili 21,2%), Brazil (2.527 ili 11,5%) Australiju (1.138 ili 5,1%), Urugvaj (905 ili 4,1%), Čile (425 ili 1,9%), Novi Zeland (130 ili 0,6%) itd.³⁷

Najveći broj iseljenika bio je iz Hrvatske i Slavonije (39%), zatim Vojvodine (20%), Dalmacije (17%), Slovenije (12%), Srbije (6%), dok je iz Bosne i Hercegovine emigriralo 978 lica ili 4%, a iz Crne Gore samo 2%.³⁸

Socijalna i starosna struktura iseljenika iz Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u prekomorske zemlje prikazana je u slijedećoj tabeli.³⁹

Tabela 12. *Struktura iseljenika iz Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u prekomorske zemlje*

I seljenici					
Zanimanje	Broj	%	Starosna dob		
Zemljoradnici	15.075	68,60	između 18 i 30 godina	10.163	svega iseljenika
Kvalifikovani radnici	1.627	7,40	između 30 i 50 godina	7.248	
Nekvalifikovani radnici	2.305	10,49	iznad 50 godina	694	
Slobodne profesije	253	1,15	ispod 18 godina	3.871	
Lica koja ne privređuju	2.716	12,36			
Svega	21.976	100			21.976

Iz podataka u tabeli može se vidjeti da je među iseljenicima u prekomorske zemlje iz Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca najviše bilo zemljoradnika 68,60%, a najmanje slobodnih profesija 1,15%. Po starosnoj dobi među iseljenicima su prednjačile osobe između 18 i 30 godina, dok je najmanje iseljenika bilo među osobama iznad 50 godina.

³⁷ Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, *fond Veliki župan Sarajevske oblasti*, kutija 2, Migraciona statistika za godinu 1927., 31. decembar 1927. (dalje: ABiH, *fond VŽ Sarajevske oblasti*)

³⁸ *Isto.*

³⁹ *Isto.*

Osim u prekomorske, značajno je bilo i iseljavanje u evropske zemlje. Tako se u 1927. godini iz Kraljevine SHS iselilo oko 7.000 lica koje je bilo uglavnom zaposleno kao sezonska radna snaga. Najviše takvih bilo je iz Srbije (2.908 lica koji su zaposlenje našli u Grčkoj, Bugarskoj i Turskoj), zatim iz Slovenije (1.841 lice koji su se zaposlili u Austriji i Čehoslovačkoj), te iz Hrvatske i Slavonije (879 koji su se zaposlili u Luksemburgu, Belgiji, Austriji, Francuskoj).⁴⁰

Kao najznačajniji razlog, koji je dovodio do iseljavanja stanovnika iz Kraljevine SHS bio je ekonomske prirode, što potvrđuje činjenica da je samo 278 lica od ukupnog broja iseljenih navelo druge razloge. Posebno treba istaći slabu žetvu u godini 1926., zatim propast nekih industrijskih preduzeća i nemogućnost zaposlenja u svome kraju.

Dakle, migracije stanovništva nisu bile svojstvene samo za tuzlanski kraj, već su one zahvatile cijeli prostor Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca znatno mijenjajući i socijalnu strukturu stanovništva.

Emigracije stanovništva, najviše iz ekonomskih razloga, nisu mimoišle ni prostor tuzlanskog kraja. I pored toga u periodu između dva svjetska rata djelovalo je na ovom prostoru nekoliko značajnih privrednih kapaciteta: Ugljenik d. d. "Montanike" u Majevidi, Državni rudnik u Ugljeviku, Državni rudnik u Kreki i Bukinju, Solana u Kreki i Siminom Hanu.

Montanika na Majevidi imala je sjedište u Zagrebu i vršila je eksploataciju ugljena kalorične vrijednosti 6000 kalorija. Naslage ugljena nalazile su se na planini Majevidica oko puta Tuzla-Brčko, četrnaest kilometara daleko od željezničke stanice Simin Han. Ovaj rudnik je do kraja septembra 1930. godine sa 499 radnika proizveo 36.752 tone ugljena prema 25.719 tona ugljena u istom periodu prethodne godine. Oko 88% iskopanog ugljena isporučeno je željeznicama, a ostatak industriji.⁴¹

Državni rudnik u Ugljeviku eksploataciju je vršio na površinskom kopu i u jamama. Do kraja septembra 1929. godine proizvedeno je 40.537 tona, a 1930. godine 41.937 tona ugljena. U istom periodu broj zaposlenika se kretao od 362 do 521.⁴²

Državni rudnik Kreka vršio je eksploataciju ugljena u tri jamska područja: Petrovom oknu, rovu vojvode Stepe i Moluhama. Do kraja septembra 1929. godine proizvedeno je 171.201 tona, a 1930. godine 163.307 tona. Manja proizvodnja ostvarena je jer su željeznice manje nabavljale ugljen, a

⁴⁰ Francuska je uslijed naglog porasta franka izazvanog velikom ekonomskom krizom zatvorila vrata stranim radnicima. ABiH, *fond VŽ Sarajevske oblasti*, kutija 2, Migraciona statistika za godinu 1927., 31. decembar 1927.

⁴¹ *Narodno jedinstvo, Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za prostu 1931. godinu*, godina II, Sarajevo 1930., str. 169.

⁴² *Isto*, str. 171.

industrijska preduzeća su ga u prodajnom rejonu rudnika manje trošila. Usljed slabije prodaje ugljena bio je smanjen i broj zaposlenika sa 882 koliko je bilo 1929. na 863 zaposlenika 1930. godine.⁴³

Državni rudnik u Bukinju imao je značajno mjesto u privrednom razvoju tuzlanskog kraja u periodu između dva svjetska rata. Tako je ovaj rudnik kontinuirano proizvodio značajne količine ugljena. Do kraja septembra 1929. godine proizvedeno je 56.244 tone, a u istom periodu 1930. godine znatno manje, tako da je proizvodnja iznosila 45.920 tona. Iz istih razloga kao što je to bio slučaj u rudniku Kreka i u ovom se proizvodnja i broj zaposlenih smanjivala. Broj zaposlenih 1929. godine iznosio je 303, a 1930. svega 206.⁴⁴

Značajni privredni kapaciteti u tuzlanskog kraju, osim navedenih, bili su Državna solana u Kreki i Siminom Hanu. U ovim solanama postojale su, osim naprava za proizvodnju kuhinjske soli, i naprave za proizvodnju industrijske soli, briketnica za briketiranje kuhinjske soli, a bio je instaliran i uređaj za proizvodnju fine stolne soli za hotele, restoran-vagone itd. Obje solane su 1930. godine zapošljavale 11 činovnika, 14 zvaničnika i 630 radnika.⁴⁵

Stanje u pogledu broja zaposlenih radnika bilo je pored izvjesne stabilnosti dosta neujednačeno. Ukupan broj radnika, u povoljnim privrednim okolnostima, na prostoru tuzlanskog kraja kretao se od 5.100 do 6.700⁴⁶, ali njihov je broj u pojedinim granama privrede za vrijeme ekonomske krize stalno oscilirao.

Tako se, na primjer, u Rudnicima ugljena u Kreki i Bukinju broj zaposlenih kretao od 972 do 1.161, u Rudniku ugljena na Majeveci od 700 do 870, u Solanama Kreka i Siminom Hanu od 630 do 781, u Fabrici sode Lukavac od 394 do 500, u Fabrici špiritusa u Kreki od 40 do 120 zaposlenih itd.⁴⁷

Na povećan broj nezaposlenih radnika uticalo je, pored smanjenja obima proizvodnje i zatvaranja nekih preduzeća i zanatskih radnji, i znatnije pomjeranje osiromašenog stanovništva iz sela u grad. U toku 1932. godine

⁴³ *Isto.*

⁴⁴ *Isto.*

⁴⁵ *Isto*, str. 177.

⁴⁶ M. Omerdić, *Radnički pokret Tuzle*, str. 41.

⁴⁷ M. Omerdić, *Sukob sa monarhodiktaturom*, str. 94. U Rudniku uglja Kreka krajem 1884. godine bilo je zaposleno 35 radnika, u 1887. bila su tri činovnika, 11 nadglednika i 133 radnika. Godine 1935. bilo je 787 radnika a od toga 590 kvalifikovanih i 197 nekvalifikovanih. Prosječna zarada kopača iznosila je 42,50 dinara, a vozača 20% manje. Radnici iz okolnih sela predstavljali su 50% radne snage, u koloniji je stanovalo 35%, a u gradu i neposrednoj okolini 15% radnika. Vjekoslav Kovačević, "Tehničko-tehnološki razvoj rudnika Kreka u periodu 1855.-1944. godine", u: *Sto godina rudnika lignita Kreka (1885.-1985.)*, Tuzla 1985., str. 77.

Rudnik Bukinje je prestao sa radom, a zatim u 1934. godini, usljed slabih i nepovoljnih proizvodnih uslova, zatvara se i jama "Posavina" pri rudniku Kreka. Broj radnih dana u Rudniku Kreka smanjen je i do 14 u mjesecu. Radnicima bolje ekonomske moći sa sela davani su tokom ljeta neplaćeni dopusti i do šest mjeseci. Ova mjera nije se odnosila na radnike koji su živjeli u koloniji, ali ni one iz grada čija egzistencija je zavisila od zaposlenja u rudniku. Osim navedenog uočene su i brojne zloupotrebe prilikom dobijanja vagona za prevoz ugljena što je usložnjavalo ionako tešku situaciju.

Ovih nekoliko primjera pokazuje da su se i u tuzlanskom kraju znatno osjećale posljedice ekonomske krize i da je ovaj prostor dočekao Drugi svjetski rat u nepovoljnim privrednim prilikama.

Raspadom Austro-Ugarske monarhije Tuzlanski kraj je izgubio raniji značaj. Privreda je stagnirala a najveća preduzeća su likvidirana ili otišla pod stečaj. Za 23 godine, od završetka Prvog do početka Drugog svjetskog rata, (izuzev manjih investicija u rudnicima) izgrađeno je 5 – 6 javnih objekata i to pred Drugi svjetski rat.⁴⁸

Zaključak

Socijalna struktura stanovništva tuzlanskog kraja se od 1878. godine postepeno mijenjala. Promjene su nastale ulaskom u šire Austro-Ugarsko privredno i političko područje i, s tim u vezi, novim privrednim aktivnostima, posebno usljed razvoja industrije, prodora robnovčanin odnosa na selu i migracija. Tuzlanski kraj se postepeno mijenjao od tradicionalnog agrarno-zanatlijsko-trgovačkog u industrijski kraj, sa svim etničkim, vjerskim, socijalnim, kulturnim i civilizacijskim posljedicama.

U ovom kraju postepeno preovlađuje svijest o potrebi uvođenja modernih zanimanja, od vojnika i činovnika do intelektualaca, poslovnih ljudi i radnika koji postaju nosioci novog načina života. Razvoj industrije privukao je veliki broj kvalifikovanih radnika i stručnjaka koji oko novih fabrika i pojedinih gradova stvaraju nova naselja mijenjajući u njima bitno i svestrano ranije odnose: nacionalne, socijalne i kulturne.

⁴⁸ *Tuzla, urbanistički program grada Tuzle i naselja gradskog karaktera na području opštine Tuzla*, Tuzla 1963., str. 7. U drugim dijelovima Bosne i Hercegovine u vremenu od 1919. do 1938. godine podignuto je 129 novih preduzeća prerađivačke industrije. Osnivanje novih preduzeća znatno je smanjeno u vrijeme velike ekonomske krize 1929.-1933. godine kada je osnovano 29 preduzeća. Kemal Hrelja, "Industrija i saobraćaj u Bosni i Hercegovini od 1929. do 1941. godine", *Prilozi*, god. II, br. 2, Sarajevo 1966., str. 130.-131.

Udio poljoprivrednog stanovništva u ukupnom stanovništvu tuzlanskog kraja se usljed razvoja industrije stalno smanjivao. Međutim, poljoprivredu je napuštalo više radne snage nego što je industrija bila u stanju da je produktivno prihvati. Veliki dio seoskih područja zahvaćen je dosta intenzivnom depopulacijom, a gradovi su postali prenatrpani i suočeni sa velikom stambenom krizom i visokom nezaposlenošću.

Privredni razvoj tuzlanskog kraja praćen je stalnim migracijama koje su izazivale velike promjene i u socijalnoj strukturi stanovništva. Kretanje stanovništva iz agrarne u industrijsku djelatnost dovodilo je do promjene mjesta boravka, to jest do preseljena iz sela u grad, ali i do promjene mjesta rada, pri čemu je mjesto boravka ostalo i dalje na selu. Razvoj saobraćaja, te brži i udobniji prevoz skratio je rastojanje među naseljima, a gravitaciono područje proširio. Dnevne migracije su svojstvene svim područjima Bosne i Hercegovine pa tako i prostoru tuzlanskog kraja. Razlozi svakodnevnog putovanja kod zaposlenog osoblja su mnogobrojni, ali je ipak osnovni razlog ekonomske prirode.

Teškoće u unutrašnjem ekonomskom razvoju široko su otvorile vrata za ekonomsku imigraciju iz Bosne i Hercegovine, ali i iz tuzlanskog kraja u industrijski razvijene zemlje zapadne i srednje Evrope.

Summary

The Tuzla region as the individually, cultural, political and economic unity, which is communicationally linked to the other parts of Bosnia and Herzegovina, was highly interesting for the neighbouring states. The Tuzla region was developing in the economic as well as and in communicational, military and cultural area during the long lashing period (1474.-1878.) when Tuzla was a constitutional part of, then called, Turkish Empire. Austro-Hungaria became interested in the region soon as the Turkish Empire showed signs of the decline of its power. In 1878, following the Berlin conference, Austro-Hungaria occupied Bosnia and Herzegovina together with the Tuzla region. Since then, the fast economic development, which directly affected (influenced) urbanization and emergence of a new social relations, has become. Tuzla becomes the center of administrative-bureaucratic, military, cultural, religions and other institutions of a regional and communal level. All these happenings have changed, among other things, and the social structure of Tuzla population.

POVIJESNI ZBORNİK
godišnjak za kulturu i povijesno naslijeđe
br. 3, Osijek, 2008.

Nakladnik:

Odsjek za povijest - Filozofski fakultet Osijek

Za nakladnika:

Prof. dr. sc. Ivan Balta, predstojnik Odsjeka za povijest

Uredništvo:

Prof. dr. sc. Pavo Živković, Filozofski fakultet u Osijeku
Prof. dr. sc. Ivan Balta, Filozofski fakultet u Osijeku
Doc. dr. sc. Boško Marijan, Filozofski fakultet u Osijeku
Prof. dr. sc. Mithad Kozličić, Sveučilište u Zadru
Prof. dr. fra. Marko Karamatić, Franjevačka teologija Sarajevo
Prof. dr. sc. Azem Kožar, Filozofski fakultet u Tuzli
Prof. dr. sc. Márta Font, Bölcsészettudományi Kar Pécs
Prof. dr. sc. Marta Dobrotková, Filozofická fakulta v Trnave

Glavni i odgovorni urednik:

Prof. dr. sc. Pavo Živković

Tajnik uredništva:

Mr. sc. Zlatko Đukić

Lektor i korektor:

Prof. dr. sc. Loretana Despot

Računalna obrada i prijelom

Ivan Nećak

Prijevod sažetaka na engleski:

Denis Pavić, prof.

Tisak:

Tiskara Soldo, Vukovar

Naklada: 300 primjeraka